

ВПЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ-РУСИ

THE INFLUENCE OF BYZANTINE LAW ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE STATE AND LAW OF UKRAINE-RUS

Савайда О.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Мельник Н.В., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Здреник І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджуються питання впливу елементів правової культури Візантії на формування та розвиток держави і права України-Руси. Підкреслено, що визначальною епохальною подією для історії України-Русі став процес християнізації. Цей цивілізаційний переворот приніс радикальні зміни у всі сфери життя суспільства і держави. Прийняття візантійського варіанта християнства розширило інтелектуальні, політичні горизонти давньоруського суспільства і відіграло вирішальну роль у створенні якісно вищої культури. Аналіз конкретних фактів дозволив зробити висновок у тому, що ступінь впливу правової спадщини Візантії на давньоруську юриспруденцію була обмеженою. Її риси визначалися більшою мірою не цим впливом, а умовами економічного, політичного та культурного розвитку України-Руси, особливостями суспільної свідомості українського народу. Візантійській правовій спадщині відводилося в давньоруському суспільстві більш ідеологічне значення, ніж регулятора суспільних відносин. Візантійське право послужило прикладом, взірцем для юридичної моделі, на яку орієнтувалося законодавство і влада на Україні-Руси. Норми візантійського права знаходили свій відбиток у юридичних правових збірниках слов'янської держави. Україна-Русь перейняла норми візантійського права не в повному обсязі, слов'янське законодавство мало свої особливості. У процесі застосування норм візантійських збірок вони змінювалися та адаптувалися до реалій життя слов'янського суспільства того часу. Розвиток слов'янського права призвів до зживання язичницьких звичаїв, таких як кровна помста та випробування вогнем та мечем. Зроблено висновок, що рецепція візантійського права після прийняття Руссю християнства мала значний вплив на формування правової системи України-Руси, а рецептоване візантійське право поглибило і збагатило національне давньоукраїнське право новими юридичними поняттями, дало поштовх розвитку вітчизняного законодавства Княжої доби. Правові ідеї та їх втілення в законодавство стимулювали розвиток української державності періоду України-Руси, впроваджували прогресивні зрушення у формуванні системи управління та у державному і суспільному розвитку, забезпечували гідне місце української держави серед цивілізованих європейських країн.

Ключові слова: Україна-Русь, Візантійська імперія, християнство, візантійське право, правова спадщина, правова культура, правові традиції, звичаєве право.

The article examines the influence of elements of the legal culture of Byzantium on the formation and development of the state and law of Ukraine-Rus. It is emphasized that the process of Christianization became a defining epochal event for the history of Ukraine-Russia. This civilizational revolution brought radical changes to all spheres of life in society and the state. The adoption of the Byzantine version of Christianity expanded the intellectual and political horizons of ancient Russian society and played a decisive role in the creation of a qualitatively higher culture. The analysis of specific facts made it possible to conclude that the degree of influence of the legal heritage of Byzantium on ancient Russian jurisprudence was limited. Its features were determined to a greater extent not by this influence, but by the conditions of economic, political and cultural development of Ukraine-Rus, features of the social consciousness of the Ukrainian people. In ancient Russian society, the Byzantine legal heritage had more ideological significance than that of a regulator of social relations. Byzantine law served as an example, a model for the legal model on which the legislation and authorities of Ukraine-Rus were oriented. The norms of Byzantine law found their imprint in the legal collections of the Slavic state. Ukraine-Rus did not adopt the norms of Byzantine law in full, Slavic legislation had its own peculiarities. In the process of applying the norms of the Byzantine collections, they changed and adapted to the realities of the life of the Slavic society of that time. The development of Slavic law led to the adoption of pagan customs, such as blood feuds and trials by fire and sword. It is concluded that the reception of Byzantine law after the adoption of Christianity by Russia had a significant impact on the formation of the legal system of Ukraine-Rus, and the prescribed Byzantine law deepened and enriched the national ancient Ukrainian law with new legal concepts, gave an impetus to the development of domestic legislation of the Princely era. Legal ideas and their implementation in legislation stimulated the development of Ukrainian statehood during the period of Ukraine-Russia, introduced progressive shifts in the formation of the management system and in state and social development, ensured a worthy place for the Ukrainian state among civilized European countries.

Key words: Ukraine-Rus, Byzantine Empire, Christianity, Byzantine law, legal heritage, legal culture, legal traditions, customary law.

Постановка проблеми. В умовах перехідного періоду, коли відбувається реформування політичної, економічної, культурної, соціальної, управлінської, духовної та правової систем українського суспільства, духовне формування національна правосвідомість народу, суттєве методологічне значення має співвідношення правової спадщини як сукупності духовних, історично сталих зв'язків, відносин, результатів юридичної діяльності, котрі забезпечують трансляцію та прийняття минулого правового досвіду, а також забезпечують орієнтацію життєдіяльності людей на

укріплення історичних і правових цінностей, та правового менталітету [7, с. 15].

Реформування національного права України неможливе без опори на глибокий аналіз становлення та розвитку українського права в його історичній ретроспективі [15, с. 39–43].

Хоча, за справедливим зауваженням Д. Вовка, вектор правового розвитку, колись заданий, не залишається сталим і незмінним, не зумовлює жорсткої детермінованості права історичним минулим, назавжди зафіксованими світоглядними чи культурними домінантами соціуму, але

дозволяє констатувати, що право живе і прогресує у своїй історії, спирається на досвід минулих поколінь (а точніше, розуміння цього досвіду), заперечуючи, трансформуючи, підтримуючи його [2, с. 3–16].

Становлення української правової системи та культури зі всіма її національними особливостями і властивостями – це правовий процес що складається, поза сумнівом, не на порожньому місці, не штучно, а знаходить сприятливий ґрунт, що готувався в ході тривалого попереднього для української нації суспільно-історичного та правового розвитку як створення якісної правової цінності, що має домінують національні орієнтири формування пріоритетними відповідні інтереси та перспективи [3, с. 201].

Історико-правові дослідження допомагають встановити характер та тенденції трансформацій права у процесі історичного розвитку людства, а відтак – з'ясувати закономірності його розвитку, які мають бути враховані у сучасних умовах [14, с. 3]. Оскільки, як слушно відмічає Т. Харитонова, Україна належить до Східноєвропейської (Візантійської) локальної цивілізації, то саме досвід розвитку права цієї правової системи може виявитись корисним для усвідомлення генетичного коріння багатьох інститутів нашого права, встановлення можливих перспектив його розвитку, використання здобутків та врахування недоліків проведення тих чи інших заходів щодо вдосконалення правової системи [14, с. 3]. Дослідження візантійського впливу на наше законодавство має істотне значення, яке зумовлюється тим, що дозволяє глибше зрозуміти діалектику розвитку права, шляхів його удосконалення, дає можливість усвідомити значимість стійкості у збереженні правових елементів, укорінених у правовій системі України [4, с. 1].

Стан дослідженості теми. Історія суспільного та державного устрою України-Русі завжди привертала увагу вітчизняних вчених, котрими був внесений великий вклад у дослідження цієї проблематики. Дослідженню правових традицій України присвячені праці сучасних українських науковців: В.Б. Авер'янова, М.А. Дамірлі, В.В. Дудченко, М.І. Козьбри, В.В. Копейчикова, Ю.П. Лободи, Л.А. Луця, П.П. Музиченка, Ю.М. Оборотова, В.Ф. Опришко, М.П. Орзіха, О.Ф. Скакун, О.В. Сурилова, С.О. Харитонова, М.В. Цвіка, Ю.С. Шемшученка, О.Н. Ярмиша та ін. Співвідношення візантійського і сучасного українського права розглядалися у працях Ю.М. Дмитрієнко, Р.М. Достдар, Л.В. Єфіменко, Д.Є. Забзалюк, О.Е. Ліпшиц, В. Любашенко, С.С. Сливки, І.Я. Терлюка, В.І. Форманюка, В. Шатіло, Л.В. Ярмол та інших. Проте, проблеми візантійського впливу на правовогенезис вітчизняного права і правової культури й досі залишаються маловивченими та мають багато спірних питань, що актуалізує подальші дослідження та висвітлення нових аспектів цієї проблематики.

Мета дослідження полягає в аналізі та узагальненні наукових поглядів щодо візантійського впливу на формування та становлення держави і права України-Русі.

Виклад основного матеріалу. Українське право – одне з найстаріших явищ давньоруської правової культури, яке виникло в додержавному соціумі і з того часу постійно супроводжує суспільне життя [10, с. 11]. Давньоруське право ґрунтувалось на східнослов'янській правовій традиції, виросло із додержавного звичаєвого права як сукупності норм неписаного права, пройшло самостійний багатоговіковий шлях розвитку, обумовлений еволюційним переходом від родоплеменних відносин до ранньофеодального розвитку, зародженням та переростанням влади племенних вождів у князівську владу з власною законодавчою правотворчістю.

Визначальною епохальною подією для історії України-Русі став процес християнізації. Цей цивілізаційний переворот приніс радикальні зміни у всі сфери життя суспільства і держави. Прийняття візантійського варіанта

християнства розширило інтелектуальні, політичні горизонти давньоруського суспільства і відіграло вирішальну роль у створенні якісно вищої культури. Православ'я сприяло побудові нової системи морально-духовних цінностей, змінило язичницькі традиції та обряди, а в результаті багато в чому сприяло формуванню народності та менталітету східних слов'ян.

Т. Зінкевич вважає, що запровадження християнства на Русі було цілком закономірним кроком, адже у другій половині X ст. стала очевидною неспроможність слов'янського язичництва реагувати на суспільні зміни, викликані розвитком феодальних відносин та початком державотворчого процесу у східних слов'ян. Формування давньоруської державності потребувало зміцнення та ідеологічного обґрунтування великокнязівської влади, етнічної та політичної консолідації суспільства, включення східнослов'янських земель в орбіту європейської християнської цивілізації [5, с. 3]. Ідеологічним підґрунтям вибору християнства за східним обрядом, на думку Т. Зінкевича, послужило й те, що, «на відміну від латинського обряду, візантійська модель характеризувалася домінуванням світської влади над церковною і в очах Володимира поставала зразком централізованого державного устрою, до чого прагнув руський князь, будуючи власну державу» [5, с. 74].

Візантійська імперія була одним із унікальних явищ в історії розвитку державності та права. Візантія – пряма наступниця античної Римської імперії та єдина держава Європи, яка в епоху Середньовіччя повною мірою зберегла власну античну спадщину. За рівнем розвитку ремесел і торгівлі, інтенсивності міського життя Візантія періоду раннього Середньовіччя випереджала країни Західної Європи [16, с. 453]. Візантійська цивілізація трактується як важливий самостійний культурологічний феномен, особливий політичний та культурний світ, де традиції античності перетнулися з не менш впливовим спадком стародавніх східних та елліністичних монархій і де з цього сплетіння виникла власна державна і правова традиція [14, с. 8]. За словами Т. Харитонові, характерними рисами правової системи Східної Римської (Візантійської) імперії визнаються: наявність християнського світоглядного підґрунтя і відповідного коригування змісту правових норм, яскраво виражене тяжіння до традиціоналізму, надання переваг законодавчій діяльності, кодифікації законодавчих актів (конституцій імператорів) [14, с. 10].

А. Кормич, досліджуючи правові державотворчі ідеї епохи Київської Русі, вірно зауважує, що «офіційне хрещення Русі Володимиром у 988 році підняло міжнародний статус Київської Русі, зміцнило княжу владу і положення феодальної верхівки держави, сприяло культурним запозиченням, які визначали характер і спрямованість політико-правового життя українського суспільства. Київська Русь остаточно увійшла в загальноєвропейський культурно-історичний і правовий простір. Поширювалася писемність, створювались школи, розвивались література, мистецтво, архітектура. Християнська ідеологічна та політико-правова система була явищем прогресивним, сприяла засвоєнню історичної спадщини Візантійської і Римської імперій. Правда у віддаленій перспективі орієнтація саме на східний варіант християнства, з падінням ролі Візантії, стала гальмувати розвиток українського суспільства. Але на час прийняття християнства це стимулювало всі процеси в державному і суспільному житті» [8, с. 284].

Головні християнські ідеали, на думку І. Луцького, не лише поширилися на місцевий політикум і суспільство, а й згодом увібрали в себе специфічні місцеві ментальні та культурні риси, які стали засадничими нормами політичної поведінки українців. Завдяки християнству сформовано основоположні принципи моральності й етичності, які в умовах громадянського суспільства та соціальної держави є гарантіями дотримання особистих прав і свобод громадян, а також морально-духовного розвитку суспільства [9, с. 108–113].

Християнський чинник вплинув і на розвиток права як нормативного регулятора (наприклад, канонічне право виступає аспектом або складовою системи права будь-якої середньовічної держави), форми суспільної й індивідуальної свідомості та форми духовного виробництва (християнський світогляд закріплює необхідність лояльного ставлення до державно-правових інститутів, визначає моделі поведінки суб'єктів права, які, повторюючись, формують основи правового регулювання або корегують нормативні положення, що вже склалися) [1, с. 30].

Під впливом християнізації формувалися нові правовідносини, значного впливу зазнала правосвідомість. Внаслідок спільного становлення та розвитку світської та церковної правових систем, які іноді тісно перепліталися, відбулося зрощення духовного та світського права, що трансформувалося у нові правові норми, які містили в собі елементи як державно-світського так і церковно-релігійного характеру [6, с. 17]. Сформувалася нова правова система, яка складалася із двох підсистем – звичаєвого руського права, що утворилося на основі власних звичаїв правового спрямування, та канонічного права рецепції (прийняття) давньоруською державою правових норм з римських, юдейських, візантійських та болгарських джерел, однак без галузевого об'єднання їх між собою та з тими національними відмінностями, що були притаманні слов'янській культурі [12, с. 10]. Рецептоване візантійське право поглибило і збагатило національне давньоукраїнське право новими юридичними поняттями і дало поштовх розвитку вітчизняному законодавству княжої доби [13, с. 45].

Але вплив візантійського права в розвитку давньоруського було опосередкованим, оскільки візантійські юридичні норми не зовсім відповідали давньоруським реаліям життя. Східні слов'яни переробляли і видозмінювали візантійські норми більш досконалого права з урахуванням свого внутрішнього життя на основі комплексу явищ суспільного життя, що діяв тоді: економіки, державності, торгівлі тощо та власних традицій. З текстів давньоруських правових джерел можемо помітити, що укладачі, наприклад, Руської Правди, нічого не запозичуючи дослівно з пам'яток церковного та світського візантійського права, трансформували візантійські норми, виходячи безпосередньо з власних правових традицій.

За підсумками переробки змісту візантійських джерел за умов давньоруської дійсності відбувалося стимулювання власного законотворчого процесу, закономірний розвиток самобутніх юридичних і інститутів України-Руси. З Х ст. в Україні-Русі лише у сфері шлюбно-сімейних правовідносин діяло візантійське законодавство, виражене у поширених тут Номоканоні та Кормчій книзі.

Як відмічає М. Рязанов, «пройшовши через руки давньоруських перекладачів, візантійські юридичні тексти за своїм змістом переставали бути візантійськими та навіть одержували нові назви. Більше того, їх зміст скорочувався, наповнювався додатками, новими положеннями, що часто суперечили змісту оригіналу. Усе це робилося для того, щоб пристосувати елементи правової культури Візантії до суспільних умов Русі, до правосвідомості руського суспільства. Давньоруські перекладачі фактично брали на себе функції правознавців» [11, с. 215].

Отже, за характером рецепція візантійського права, як зауважує Г. Шпиталенко, «була м'якою, зручною, з візантійського права були взяті цілі статті, яких не вистачало, інші пристосовувалися до руського права. Часто виникали труднощі з перекладом візантійських правових норм мовою слов'ян, багато інституцій були ще невідомі звичаєвому праву. Неможливість прямого запозичення та широкої рецепції візантійського права була спричинена особливостями слов'янського звичаєвого права, значним впливом дохристиянських традицій, специфікою історичного розвитку та формування Київської Русі» [15, с. 39–43].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що рецепція візантійського права після прийняття Руссю християнства мала значний вплив на формування правової системи України-Руси, а рецептоване візантійське право поглибило і збагатило національне давньоукраїнське право новими юридичними поняттями, дало поштовх розвитку вітчизняного законодавства Княжої доби [13, с. 45]. Правові ідеї та їх втілення в законодавство стимулювали розвиток української державності періоду України-Руси, впроваджували прогресивні зрушення у формуванні системи управління та у державному і суспільному розвитку, забезпечували гідне місце української держави серед цивілізованих європейських країн [8, с. 288].

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Д.О. Вплив християнства на право держав європейської цивілізації: концептуальні засади осмислення. *Вісник академії правових наук України*, 2012. №1 [68]. С. 25–34
2. Вовк Д.О. Правова традиція: підходи до розуміння. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, 2012. №23. С. 3–16.
3. Дмитрієнко І.Д. Чому Українська правова культура? *Форум права*, 2011. № 4. С. 201–207. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11divkpk.pdf>
4. Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 22 с.
5. Зінкевич Т.С. Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі: дис. ... канд. історичних наук. 07.00.01. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2019. 200 с.
6. Киридон А.М. Християнізація України-Русі в суспільно-культурній парадигмі. *Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції)*. Чернігівський центр підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, Український інститут національної пам'яті. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. 122 с.
7. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет українського народу: особливості формування та розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2019. 26 с.
8. Кормич А.І. Правові державотворчі ідеї епохи Київської Русі. *Актуальні проблеми політики*, 2015. Вип. 54. С. 281–290. С. 284.
9. Луцький І.М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. Випуск 8. 2014. С. 108–113.
10. Павлов С.С. Правові традиції України: автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2010. 17 с.
11. Рязанов М. Співвідношення понять «права» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право*, 2018. №5. С. 214–218.
12. Совенко Б. В. Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова України. Київ, 2011. 19 с.
13. Терлюк І. Я., Забзалюк Д. Є. Історія держави і права середньовічної України. Львів: Каменяр, 2010. 232 с.
14. Харитонов Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (Систематизація Юстиніана): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 16 с.
15. Шпиталенко Г.А., Горай О.С., Барановська Т.В. Вплив рецепції римського приватного права на формування законодавства Київської Русі: історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020. №9. С. 39–43
16. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. Енцикл.», 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.